

Pamäť krajiny

Faktory ovplyvňujúce premeny krajiny

Miriam Heinrichová

Krajinu možno charakterizovať ako dynamický systém s vlastnou štruktúrou a významovou podstatou. Britský historik Frederic Wiliam Maitland, ju príroval k zázračnému pergamenu, na ktorom boli stránky najprv popísané a potom po určitom čase vymazané a nahradené novými zápismi. Autor vystihol fakt, že kultúrne krajiny nie sú ničím iným ako mnohokrát prepisovanými stránkami histórie ľudského rodu¹. Ale prepisovaný pergamen už nikdy nebude vyzeráť ako nový, nedajú sa z neho zmazať všetky stopy. Tieto stopy možno nazvať pamäťou krajiny. Staršie a mladšie vrstvy krajiny sa navzájom prelínajú. Tvoria ich materiálne prvky, ktoré sú zhmotneným duchom ľudskej aktivity v priestore a čase. Súčasná kultúrna krajina predstavuje určitý časový komprimát, akúsi „časovú briketu“, v ktorej sa prelínajú prvky, respektíve časti doznievajúcich, časovo spodnejších kultúrno-krajinných vrstiev s časovo bližšími – vrchnejšími a najvrchnejšími vrstvami². Tieto prvky sa šíria v čase viac-menej kontinuálne, aj keď v priestore môžu pôsobiť diskontinuálne³. Pamäť krajiny je priponiekou historických a kultúrnych súvislostí, a tým krajine zasadzuje do širšieho kontextu. Nositelom pamäti v krajine je štruktúra a pamäť opäť sprostredkuje generovanie štruktúr: krajina je sebaštrukturujúci systém⁴.

Stopy histórie v krajine sú jedny z najvýznamnejších hodnôt kultúrnej krajiny. Podľa Vorela (2000)⁵ sprostredkúvajú svojbytnú podobu krajiny s jedinečným významom a odlišnosťou. „Sú to miesta s vysokou vlastnou identitou. Vlastná identita je špecifickou vlastnosťou kultúrnej krajiny, daná pre dovšetkým prítomnosťou zachovaných stôp kultúrneho a historického vývoja, jedinečnosťou a neopakovateľnosťou krajinnej scény a výraznosťou jednotlivých prvkov (prírodných aj umelých) krajiny,“ píše autor.

Časová dimenzia⁶ sa môže v krajine prejavovať pomocou vizuálne identifikovateľných prvkov na

povrchu zeme, ktoré v nej vytvárajú viac či menej zachovanú štruktúru. Môžu to napríklad byť pozostatky obydlí, mestských štruktúr, hranice pozemkov cest či dopravných sietí. Takisto to môžu byť všetky komponenty prirodzeného a antropogéneho pôvodu, ktoré sa nejakým spôsobom podieľali na utváraní krajinnej podoby od praveku do súčasnosti (reliéf, akumulované pôdne vrstvy – nivné usadeniny, sedimenty vzniknuté svahovou eróziou, ornica). Ľudský vplyv na krajinu možno nájsť dokonca aj tam, kde krajina vyzerá prirodzene. Časovú dimensiу v krajine dokazuje minulosť, ktorá pochovaná prečkala v krajine vo forme paleontologických nánosov. Zachované prvky v krajine (či už nad, alebo pod zemským povrhom) obsahujú určité znaky, vďaka ktorým ich možno zaradiť do príslušnej časovej vrstvy vo vývoji krajiny.

Aspekt času je často kľúčový pre pochopenie logiky vzťahov medzi prírodnými vlastnosťami krajiny, ich využívaním a ich vzhľadom. Aby bol určitý spôsob využívania krajinotvorný, musí v danej činnosti pôsobiť určitý čas určitým spôsobom. Potom dochádza k obojstrannému vplyvu – prírodných podmienok na spôsoby využívania krajiny a naopak. Čas, za ktorý využívanie krajiny dlhodobo ovplyvní jej podobu, je rôzny – podľa charakteru činností a ich interakcií s krajinou. Dlhodobosť určitých činností bez degradáčnych zmien vo funkciách a vzhľade krajiny je významnou indikáciou jej udržateľnosti⁷. Udržateľnosť je pritom aj podľa zákona o ochrane prírody a krajiny považovaná za základné hodnotiace hľadisko estetickej a prírodnnej hodnoty krajinného rázu.

Identifikácia pamäte krajiny pomáha odkryť vzťahy medzi človekom a krajinou a tým prispieť k poznaniu našej histórie. Obr. 1

Zmeny, dynamika a plynulosť vývoja krajiny
Spomínané dejey v krajine prebiehajú rôznou intenzitou. Významným mechanizmom spúšťajúcim zmeny v krajine sú zmeny v hodnotách a myšlení človeka. Sú

A

B

C

1¹ Na obrázkoch možno porovnať zmeny krajiny obce Sklabiňa v okrese Martin v päťdesiatych rokoch 20. storočia (obr. A) a v súčasnosti (obr. B). Na obr. A možno vidieť ešte tradičný poľnohospodársky ráz obce s výraznou štruktúrou lánových polí. Sídelnú štruktúru vytvára len niekoľko domov a krajina je výraznejšie odlesnená. V súčasnosti (obr. B) v panoráme dominuje radová výstavba domov, obec sa viditeľne rozšírila smerom na západ. Bývalé polia sú udržiavané už len ako lúky a pasienky. Lineárna štruktúra lánov sa z krajiny vytratila. Obr. C dokumentuje prekryv štruktúry lánových polí na súčasnej krajinej štruktúre. Obr. A Foto Ján Bojmír, obr. B, C, Miriam Heinrichová

2 | Premeny krajnej štruktúry Pieščan na začiatku 19. storočia, v tridsiatych rokoch 19. storočia, v dvadsiatych rokoch 20. storočia a od sedemdesiatych rokov 20. storočia – centrum a kúpeľný ostrov.

Autorka Miriam Heinrichová, Ortofotomapa © Google
Autorka Miriam Heinrichová

výsledkom nejakého podnetu či zmeny, ktorá prichádza pozvoľne, alebo náhle. Pozvoľné zmeny v krajinе vyvolávajú predovšetkým faktory súvisiace so zvyšovaním alebo zmenou nárokov a potrieb spoločnosti. Tie môžu vyústiť do zmien spoločenského zriadenia alebo vlastníckych vzťahov a výrazne ovplyvniť kvalitu krajiny. Náhle zmeny v krajinе sú výsledkom prírodných katastrof, vojen či epidémii.

V súvislosti s vývojom krajiny ekológ Zdeněk Lipsky⁸ rozlišuje tri schémy typov vývojových období:

- obdobie relatívne antropogénne podmienenej stabilizácie krajiny,
- obdobie prudkých zmien a s ním spojená výrazná destabilizácia krajiny,
- obdobie (dočasného, ale miestami aj trvalého) zvratu vo vývoji pri dočasnom (niekedy trvalom) znížení antropického tlaku na krajinu. Obr. 2

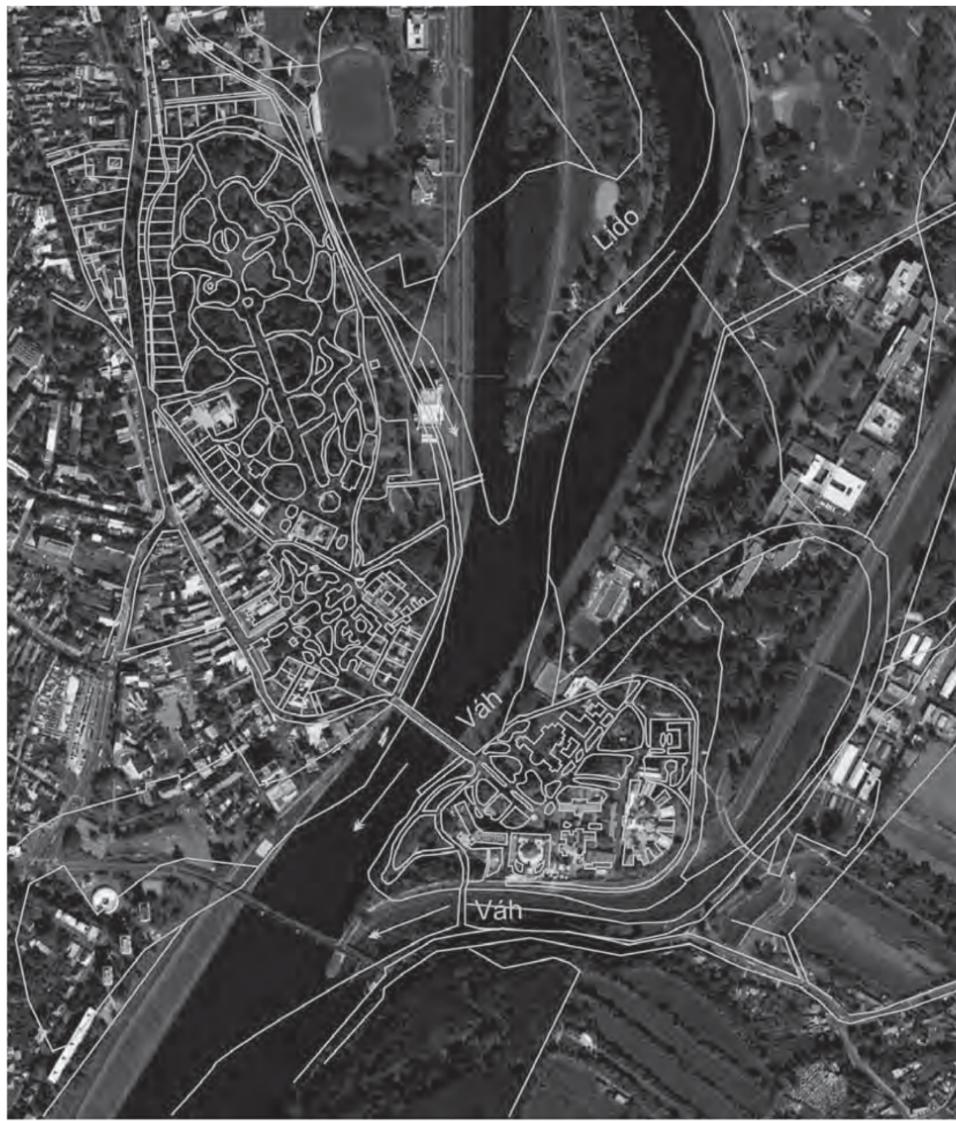
Obdobie relatívne antropogénne podmienenej stabilizácie krajiny, predstavuje úmerná stabilizácia výroby, používania technológií, hustoty zaľudnenia, s relatívne ustálenými antropogénnymi vstupmi do krajinného systému. Príkladmi z histórie môžu byť primitívne sťahovavé poľnohospodárstvo v období neolitu, feudálne hospodárstvo v 16. storočí alebo poľnohospodárska malovýroba slovenského vidieka do polovice 20. storočia.

Obdobie prudkých zmien a s ním spojená výrazná destabilizácia krajiny nastáva pri zvýšení

antropického tlaku na krajinu alebo zavedením nového a rozvrátenia predošlého systému – krajinného aj ekonomickeho. Z histórie môže reprezentovať toto obdobie napríklad prechod na výšiu formu poľnohospodárstva – z prielohového na trojpoľný systém, z trojpoľného na striedavý systém hospodárenia alebo scelovanie pôdy kolektivizáciou.

V lesnom hospodárstve sa destabilizácia krajiny prejavila predovšetkým pri valašskej kolonizácii pomerne hromadným výrubom lesov a ničením kosočrevinového pásma. Takisto prudký rozvoj baníctva a hutníctva v banských regiónoch vyústil do bezbrehého ničenia pôvodných lesov. Mohutné pôdne erózie naštartovali zavedenie ochrany a pestovania lesa. Obdobia prudkých zmien v krajinе môžu spustiť aj prírodné katastrofy, vojny, revolúcie, epidémie, ktorých výsledkom sú devastácia, opúšťanie krajín či migrácie ľudí. Tieto faktory majú pre ľudskú kultúru niekedy až ničivý ráz. Súčasne sú predzveshou niečoho nového (niekedy aj pozitívneho), čo ovplyvní vývoj krajiny v budúcnosti.

Po období prudkých zmien väčšinou prichádza **obdobie** (dočasného, ale miestami aj trvalého) zvratu vo vývoji pri dočasnom (niekedy trvalom) znížení antropického tlaku na krajinu. Vhodným príkladom sú migrácie národov v 17. storočí, v priebehu a po skončení tridsaťročnej vojny alebo v pohraničí po roku 1945 vystahovaním nemeckého obyvateľstva.

Výraznejšie opúšťanie krajiny a stahovanie ľudí prebehlo aj v päťdesiatych rokoch 20. storočia. Ľudia opúšťali hornaté oblasti vnútrozemia, ktoré nebolí vhodné pre poľnohospodársku veľkovýrobu a stahovali sa do miest. Výsledkom takého obdobia je prírodná stabilizácia krajinného systému. Ľovek migráciou uvoľnil priestor na uplatnenie prírodných autoregulačných mechanizmov – sukcesie. [Obr. 3](#)

Významné faktory ovplyvňujúce premeny krajiny

K základným determinantom ovplyvňujúcim historický vývoj kultúrnej krajiny patria krajina, ako nositeľ potenciálu, a človek respektívne spoločnosť, ako nositeľ, ale aj tvorca kultúry v krajine. Predpokladom úspešného formovania kultúrnej krajiny je existencia väzieb medzi týmito východiskovými determinantmi, to jest väzieb medzi spoločnosťou a krajinou.

Osiľovanie a spôsob využívania krajiny je diktovaný jej prírodnými charakteristikami – na jednej strane predstavujú potenciál, na druhej limitujúci faktor. Zjednodušene by sa dalo povedať, že prírodné limity určujú špecifická využívania krajiny a potenciál krajiny predstavuje atraktivitu krajiny pre využívanie človekom.

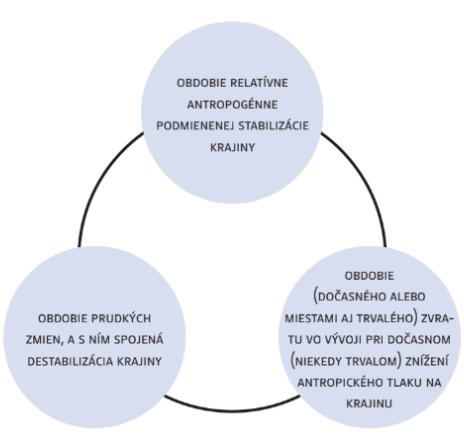
Práve limitujúce prírodné zložky sú základným predpokladom pre vznik špecifických kvalitatívnych vlastností krajiny⁹. Čím viac prírodných limitov

krajina má, tým výraznejšie človek rozvíja špeciálne formy jej využívania a tým špecifickejší je jej ráz.

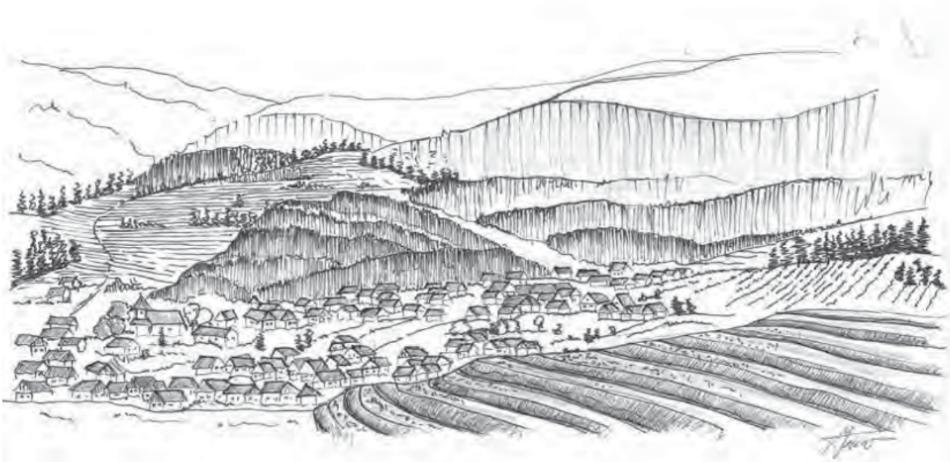
Prirodne špecifika do určitej miery obmedzuju pôsobenie človeka, čo sa v histórii mohlo prejavovať rôzne:

Človek hľadal možnosti najefektívnejšieho využívania krajiny. Pritom formoval svoj vzťah k danému miestu – vytváral spoločenské hodnoty¹⁰ v krajine. Ako príklad možno uviesť azda najznámejšiu lokalitu špecifického historického využívania krajiny, ktorou je Liptovská Teplička. Je to ukážkový prípad krajiny s výraznými prírodnými limitmi ako reliéf, pôda a klíma. Pokial chceli ľudia v takejto krajine žiť, museli sa jej do určitej miery prispôsobiť. Miesto výrazne určovalo dej a formovalo identitu spoločnosti.

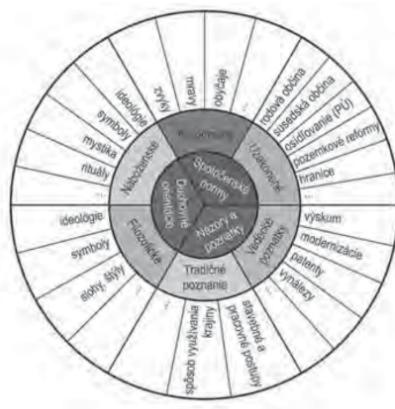
Prirodne špecifika predstavovali strmý reliéf, skeletnaté pôdy, chladná klíma s vysokým počtom zrážok. Spôsob využívania tejto krajiny reagoval na špecifiku, čím vytváril krajine špecifické kvalitatívne vlastnosti zhmotnené v štruktúre terasovaných svahov, ktorých línie vznikli postupným odstraňovaním kamenia s pôdy. Odstránením kamenia sa vytvorili úrodné kultúrne pôdy, ktoré predstavovali dôležitý článok v obžive obyvateľov. Terasovanie malo zároveň krajino-ekologický význam, lebo zabranovalo vymývaniu drobných častíc z pôdneho profilu a celkovej erózii pôdy. Chladná klíma určovala orientáciu hospodárskej výroby na pasienkarský

3 | Schéma vývojových období v krajine podľa Lipského
In: Lőw, Michal (2003)

5 | Skica panorámy Liptovskej Tepličky, v ktorej sa zachovala historická štruktúra krajiný aj vďaka špecifickým prírodným charakteristikám Autorka Miriam Heinrichová

4 | Základné charakteristiky sociálno-kultúrneho prejavu spoločnosti

spôsob využívania krajiny a druh pestovaných kultúr. Dostatok dreva (lesnatá oblasť) výrazne ovplynil používanie materiálu pri výstavbe architektúry (goralský drevený zrub).

Vďaka prírodným špecifikám ostala historická krajina a jej kvalitatívne vlastnosti zachované ako súčasť historického dedičstva spoločnosti.

Špecifická krajiny môžu byť silným limitom pre vývoj kultúry. Na druhej strane, práve vďaka nim sa môže historická krajina prirodzeným spôsobom zachovať. Ako príklad môže znova poslúžiť historická štruktúra krajiny v Liptovskej Tepličke. Aj napriek pozemkovým reformám v päťdesiatych rokoch 20. storočia, keď dochádzalo k celoslovenskému sceľovaniu pozemkov – kolektivizácii, ostal dodnes zachovaný špecifický ráz tejto krajiny. Prispelo k tomu aj výrazné špecifikum tejto krajiny – svahovitosť terénu. Skalnaté terasy a svahovitý terén neboli pre moderné poľnohospodárske obrábanie efektívne, preto sa pôvodné agrárne štruktúry rušili len v rovinatých polohách tejto oblasti.

Prírodné charakteristiky krajiny ovplyvňujú rad kultúrnych faktorov – hustotu osídlenia, hospodársku činnosť či kultúrny vývin spoločnosti. Obr. 4

V závislosti od demografického vývoja sa rozvíja aj využívanie krajiny. Ale veľkosť a intenzita migrácie obyvateľov – v kvantitatívnej polohe – sú len základným predpokladom zmien v krajine. Ovplynváujú ich aj atraktivita kultúry spoločnosti a miera jej presadzovania v krajine, ktorú možno poňať ako kvalitativnú polohu demografického vývoja. Nie každý osídľujúci proces sprevádzali pozitívne zásahy človeka do krajiny. Príkladom sú násilné vpady Avarov, Tatárov, Turkov či iných kultúr na naše územie počas história. Ale dlhodobým, kontinuálnym a ustáleným využívaním krajiny dochádzalo k stabilizácii takejto krajiny. Splývanie kultúr a ich vplyv na krajinu zanechal našej generácií významné spoločenské hodnoty. **Obr. 5**

Každá spoločnosť osídľujúca našu krajinu bola súčasne nositeľom kultúry s technickým, sociálnym, ideologickým či iným kontextom. Ten okrem spôsobu využitia krajiny určuje aj duchovný, hodnotový

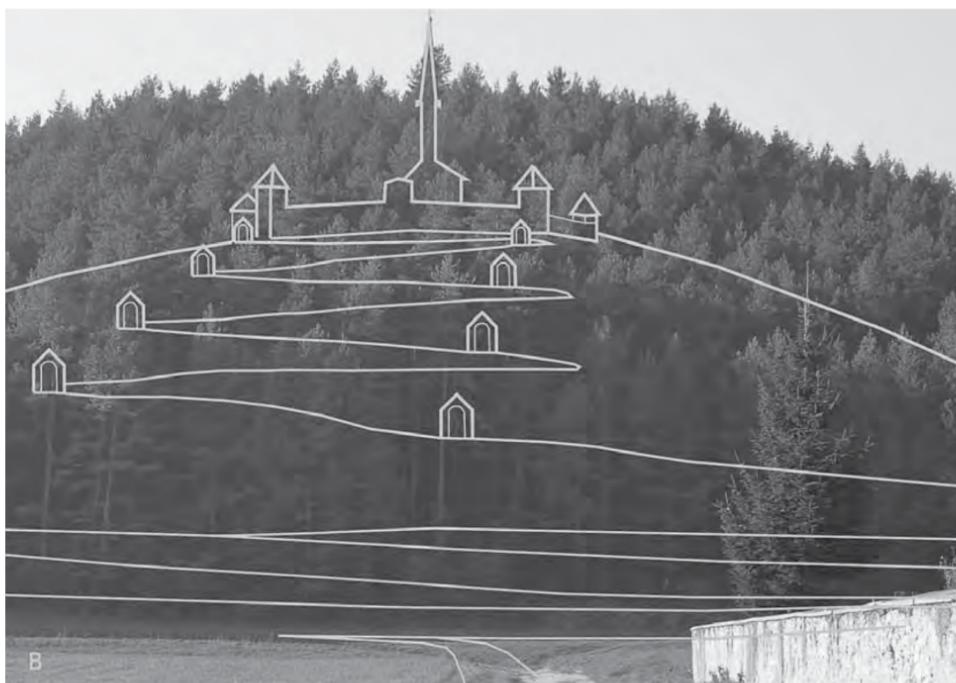
čí estetický vzťah človeka ku krajine. Kultúra spoločnosti sa v danej krajine prejavuje kvalitatívnymi vlastnosťami, ktoré dávajú krajine význam – hodnotu. Pôsobenie ľudskej kultúry v krajinie je základom pre formovanie hodnôt krajiny ako identita, genius loci, krajinný ráz.

S vývojom spoločnosti sa vyvíja aj jej kultúra. Jej súčasťou sú kultúrne normy, podľa ktorých sa posudzovala konkrétna dôležitosť reálnych či ideálnych súčasti spôsobu života, pričom jeden a ten istý predmet mohol mať súčasne viaceré hodnotové aspekty – úžitkový, morálny, sociálny, estetický, duchovný a podobne.¹¹ Kultúrne normy sú akýmsi systémom vzorov a pravidiel, ktoré regulujú vzájomné medziľudské vzťahy a vzťahy medzi spoločenskými jednotkami a krajinou. Tieto vzory a pravidlá môžu mať podobu všeobecne platných právnych nariadení – zákonov, ktoré záväzne platia pre jednotlivca či spoločnosť, ktorá v krajinе žije. Významnými právnymi normami, ktoré v histórii výrazne ovplyvnili ráz krajiny, sú právne nariadenia upravujúce administratívnu organizáciu územia, formy vlastníctva (napr. na základe zemianskeho, nemeckého či valašského práva), dane, dedičské konanie (uhorské obyčajové právo) a iné. Na druhej strane sú to neformálne pravidlá založené na zvykoch, mravoch, obyčajach. Tie sa vyvíjali spolu s procesom identifikácie spoločnosti v danej krajine.

Čím výraznejšie kvantitatívne alebo kvalitatívne sociálno-kultúrne charakteristiky¹² má krajina, respektíve spoločnosť, tým výraznejšie a udržateľnejšie sú vnútorné väzby krajiny a človeka. Takáto krajina si zachováva pôvodné spoločenské hodnoty, avšak na druhej strane tu existuje riziko ich možného úpadku vplyvom výrazne zmeneného vonkajšieho spoločenského prostredia (pomalá reakcia na zmeny – napr. globálne – krajina nie je pružná). Pri slabom prejave týchto charakteristik sú však spoločenské hodnoty krajiny oveľa zraniteľnejšie. Krajina často podlieha kultúrnym zmenám, pretíhajú sa vnútorné väzby človeka a krajiny, degradujú sa spoločenské hodnoty krajiny.

A

B

Ani jeden extrém nie je pre krajinu vhodný. Zmenám sa však spoločnosť neubráni. Dôležité je, akým spôsobom sa tieto zmeny zapíšu do krajiny a ako ovplyvnia jej rozvoj do budúcnosti. Obr. 6

Príspevok bol spracovaný ku grantu – Podpora mladých výskumníkov: Historická krajina jej premeny a súčasný charakter

6 | Obrázky dokumentujú výraznú zmenu v krajinnom obrese obce Kláštor pod Znievom. Kým na prvom obrázku (obr. A) z 20. storočia dominuje kalvária, v súčasnosti je kopec kalvárie pokrytý hustým porastom borovic a smrekov. Kalvária sice existuje, ale je zahalená do tieňa stromov. Viditeľná ostala len veža kostolíka. Farebné línie prekreslené z historickej fotografie na obr. B dokumentujú štruktúru sakrálnych stavieb za stromami.

Obr. A Archív obce Kláštor pod Znievom

Obr. B Miriam Heinrichová

¹ GOJDA, Martin: Archeologie krajiny. Vývoj archetypu kultúrnnej krajiny. Praha, Academia 2000, s. 238.

² ŽIGRAI, Florin: Dimenzie a znaky kultúrnej krajiny. In: Životné prostredie. Bratislava, Ústav krajinej ekológie SAV, č. 5, 2000.

³ ŽIGRAI, Florin: Význam časopriestoru pri transformácii kultúrnej krajiny. In: Geografické štúdie. Banská Bystrica: UMB, č. 4, 2000. 10 s.

⁴ SÁDLO, Jiří: Krajina jako interpretovaný text. In: Filosofie živé přírody. Praha, Herrmann & synové 1991. 222 s.

⁵ VOREL, Ivan: Přírodní, kulturní, estetické hodnoty a struktura osídlení – konflikt nebo harmonie. In: Kulturní krajina, Háje, Jech (eds.). Praha 2000, s. 126 – 133.

⁶ Časovú dimenziu popisuje Florin Žigrai v rámci definovania dimenzií kultúrnej krajiny. „... ovplyvňuje svojimi vlastnosťami, napríklad zotrvanosťou, kontinuitou a akumulačným, respektive evolučným potenciálom, vlastnú náplň kultúrnej krajiny a síce nakladaním jednotlivých časových vrstiev. To znamená, že pochopenie súčasnej kultúrnej krajiny a jej štruktúry si nevyhnutne vyžaduje okrem iného aj retrospektívnu analýzu jednotlivých kultúrnikrajinných časových horizontov“.

^{7, 8} LIPSKÝ, Zdeněk In: LÖW, Jiří. – MÍCHAL, Igor: Krajinny ráz. Kostelec nad černým vrchy, Lesnická práce 2003. 552 s.

⁹ Špecifické kvalitatívne vlastnosti krajiny možno charakterizovať ako nehmotné – pocitovo vnímateľné vlastnosti krajiny, ktoré vznikli špeciálnym využívaním krajiny. Vzhľadom na ich špecifikum sú pre spoločnosť veľmi hodnotné. Majú veľkú informačnú silu – vypovedajú o využívaní krajiny, dokumentujú historický vývoj spoločnosti v špecifickom krajinnom prostredí. Preto sú významným dedičstvom každej kultúry.

¹⁰ Ide o hodnoty spoločenského prejavu krajiny. Spoločenský prejav historickej krajiny možno charakterizať ako sociálno-kultúrnu dimenziu krajiny. Je to súhrn nehmotných – kvalitatívnych vlastností krajiny, ktoré sú výsledkom vývoja vzájomných väzieb medzi ľuďmi, respektíve spoločnosťou a krajinou. Identifikačnou jednotkou spoločenského prejavu HK je jeho hodnota. Možno ju nazvať aj spoločenskou hodnotou. Základnými spoločenskými hodnotami HK sú: genius loci, identita krajiny a krajinný ráz.

¹¹ SLAVKOVSKÝ, Peter: Agrárna kultúra Slovenska. Premeny v čase. Bratislava, VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2002. 240 s.

¹² Charakteristiky spoločnosti, ktorých pôsobením sa vytvára kultúrne bohatstvo krajiny. Nesú v sebe napríklad tradície, zvyky, zručnosti, technickú vyspelosť spoločnosti a iné. Možno ich definovať vo dvoch polohách – kvantitatívnej a kvalitatívnej.